

О. В. Вознюк

ТОЧКА БІФУРКАЦІЇ. ЧИ СТАНЕ ВОНА ТОЧКОЮ ОПОРИ

Більше десятих років тому, коли містами та селами України триумфально крокувала національна ідея, що вирвалася з глухих катівень тоталітарного режиму, значна частина населення республіки, здавалося, була у захваті від заманливою перспективи здобути незалежність, звільнитися від оков комуністичної імперії і розквітнути буйним цвітом на ґрунті національного самовизначення.

Скептики, однак, закликали не поспішати виходити зі складу союзної держави, котра являє собою єдину економічну зону, в якій рука центру авторитарним чином десятиліттями узгоджувала і приводила до відповідності господарські потужності держави, розгортаючи їх у безкрайому просторі планової економіки в єдиний народногосподарський комплекс – колосальну національну корпорацію. Руйнація самодостатнього економічного організму, відділеного від світового економічного ринку “залізною завісою”, загрожувало серйозними наслідками для економічно односторонніх регіонів союзної держави. Можливість швидкої і безболісної інтеграції в європейське і світове співтовариство цілком виключалася: занадто нерівні були ділові партнери, і були потрібні десятиліття для того, щоб осколки імперії в к плані економіки розвилися до рівня більшості європейських держав, котрі, всупереч колишнім республікам СРСР, швидкими темпами рухалися до єдиної європейської держави – “Сполучених Штатів Європи”, про які свого часу писав В. І. Ленін.

Прихильники національної ідеї висували не менш вагомні контраргументи, які переконували у тому, що Україна просто приречена за короткий час влитися на правах рівноправного економічного партнера до родини європейських держав. Стверджувалося, що для цього в неї є всі можливості, не скористатися якими було б просто нерозумно: величезний потенціал росту аграрної сфери, пов'язаний із наявністю величезних площ чорноземних ґрунтів, за запасами яких Україна посідає одне з перших місць у світі. У 1991 році, коли обговорювалася можливість союзного договору, фігурувала листівка, випущена Бориславською міською друкарнею (Зак. № 430-500000), котра закликала бойкотувати союзний договір. У ній говорилося, що Україна по виробництву найважливіших видів промислової і сільськогосподарської продукції на душу населення в 1988–1989 роках серед головних європейських країн, таких як Великобританія, Італія, Франція, ФРН займає провідне місце, тому вона може ігнорувати союзний договір. Крім вищесказаного прихильники національної ідеї могли б скористатися й аксіомою, яка говорить, що всі імперії рано чи пізно розпадаються, що “усьому свій час... час збирати камені і час розкидати камені”. Тому інтегративна тенденція європейських держав не виключає

дезінтегративної тенденції республік колишнього СРСР.

Минуло більше десяти років із моменту подій, коли Україна скористалася правом на самовизначення і стала самостійною державою. Ми не будемо оцінювати правомірність цього кроку: історія завжди права, вона не терпить умовного способу, тому всі міркування з приводу того, що було б, якби Україна не виходила зі складу союзної держави, гіпотетичні і непродуктивні.

Що ж сталося за ці десять років? Україна поступово і невблаганно наближалася до економічного краху, котрий, як стверджують песимісти, уже не за горами. Багато в чому унікальний людський, природний а економічний потенціал України виявився не затребуваним, і за багатьма показниками вона тепер плететься в хвості всіх розвинених країн світу і деяких країн, що розвиваються. Чому це сталося?

Одна з азбучних істин економічної теорії полягає в тому, що соціально-економічний розвиток держав підкоряється хвильовому принципу, тобто фіксує підйоми і спади у зміні відповідних соціально-економічних параметрів [1; 2; 3; 4; 5].

Можна говорити про два полярні стани співтовариств (і взагалі будь-якої живої системи): відкритий, хаотичний (економічний, або капіталістичний) і закритий, стагнаційний (політичний, або соціалістичний), що послідовно переминають один одного [див. 6]. Перехід від одного соціально-економічного стану до іншого супроводжується переходом через “точку біфуркації”, яку можна назвати періодом безчасся.

Тоталітарно-ізоляційний, закритий стан (подібно до натурального господарству або тоталітарної держави) є початковим етапом економічного розвитку будь-якої країни. Даний стан має певні характеристики – протекціонізм та планове регулювання економіки. Так на початкових етапах промислового становлення Англія, США, Японія використовували політику протекціонізму: уряд регулював рівень заробітної плати, умови праці, тарифи, котрі захищали сільське господарство та промисловість. Встановлювалася заборона на експорт обладнання й еміграцію кваліфікованої робочої сили.

Стан ізоляції рано чи пізно неминуче замінюється станом відкритості, коли країна починає процвітати, а її протекціоністські бар'єри відмітаються. Люди починають більше працювати, а країна переходить у дискретний, атомарний стан вільної конкуренції, до анархії, економічного “хаосу”, що виступає, як учить синергетика, найважливішим чинником економічної рівноваги. Однак згодом продуктивна і робоча активність поступово падає разом із насиченням базових потреб людей, які починають менше працювати і більше споживати. Наступне падіння економічної активності примушує людей відкладати гроші на “завтрашній день”. Настає період стагнації, економічна тенденція розвитку держави починає замінятися політичною.

Якщо говорити про стан стагнації, то її рушійними силами є бюрократизація політичного й економічного життя, бажання створити деякі

переважні умови для тих чи інших господарських організацій, обмеження конкуренції та монополізм. Стагнація йде слідом за падінням темпів економічного росту: коли промисловий лідер відходить на другорядні позиції. Це призводить до росту інфляції, національної ізоляції, протекціонізму, економічному націоналізму, котрий йде на зміну міжнародної кооперації. Коли ж країна починає програвати в економічній конкуренції і при цьому має достатню економічну міць, вона може розв'язати війну зі своїми економічними суперниками.

У стані стагнації, припинення економічного росту багаті країни перестають розвиватися, оскільки в них спостерігається орієнтація на споживання, а посилення тенденції до споживання призводить до розвитку сфери послуг, спостерігається ніби процес “деіндустріалізації”.

Таким чином, разом із збільшенням багатства, держава починає втрачати активність і прагне до зберігання зайнятих позицій. Для цього вона вдається до протекціоністських бар'єрів з метою зберігання робочих місць і зниження конкуренції на внутрішньому ринку. Однак подібна тенденція бумерангом вражає цю державу. Тобто, після стану економічної стабілізації, який підтримується на основі конкуренції і ринкового “хаосу” (що примушує людей багато працювати і багато виготовляти), має місце зміна даного стану, коли інтенсивність праці та темпи економічного росту починають падати. Тут на перше місце виходить бажання безпеки, спостерігається крен убік політики (юриспруденції, бюрократизації). При цьому запановує політична тенденція розвитку суспільства, котра орієнтується на забезпечення соціальної справедливості, законності, влади, у той час як економічна тенденція орієнтується на підвищення ефективності виробництва, на його оптимізацію.

Як бачимо, економічні і політичні цілі не збігаються, тобто можна говорити про економічну (праву) і політичну (ліву) тенденції розвитку суспільства.

Потрібно сказати, що економічне мислення політиків сфокусовано в основному на періоді між виборами, однак діяльність, що орієнтується на прискорення темпів економічного росту і підвищення продуктивності праці, часто вимагає більш тривалих термінів для її реалізації, що посилює тоталітарним режимам.

Подібна диспозиція соціально-економічних сил відбивається на політичних тенденціях суспільного розвитку. Можна говорити про праві (економічні), ліві (політичні) сили і центристів. Праві характеризуються прагненням до соціальної асиметрії, соціально-політичного “хаосу”, їх гаслом є “свобода для кожного”, тобто стан соціальної дискретності. Ліві ж, навпаки, прагнуть до соціальної симетрії, спаяності, ізольованості, їхнє гасло – “справедливість для всіх”. Центристи інтегрують позиції правих і лівих. Прототипом правих, лівих і центристів можуть слугувати три мети Великої Французької революції – свобода, рівність, братерство. Остання мета

характеризує центристів, які прагнуть примирити принципи свободи і рівності, тому що саме на основі братерства (споріднення) досягається соціальний баланс прагнень до свободи і рівності всіх членів товариства. Це ілюструється первіснообщинною, родовою суспільно-економічною формацією – “бідним (злидненим) комунізмом” [2].

Отже, становлення будь-якої держави починається з ізолюваного, тоталітарного, політичного, соціалістичного, “лівого” стана, що цементує співтовариство на основі певних ідеалів (монархія, націоналізм, комунізм і ін.), котрі відповідають соціально-економічному рівню розвитку цієї держави. Далі тоталітарне суспільство неминуче розпадається, у ньому запановують капіталістичні тенденції розвитку, і воно переходить до відкритого, економічного, капіталістичного “правого” типу суспільного устрою. Однак цей відкритий динамічний стан рано чи пізно опиняється в стагнації і політизується, перетворюючись на соціалістичне суспільство закритого типу зі збереженням деяких атрибутів відкритості (прикладом може слугувати суспільний устрій центристського типу Швеції). Далі знову виявляється тенденція до стану відкритості даного суспільства і воно “напіввідкривається”, інтегруючись до союзу подібних співтовариств – “Сполучені Штати Європи”.

Тобто наш час характеризується спрямованістю до нового рівня економічної інтеграції, коли провідні економічні країни шукають шлях до досягнення цілісного стану, котрий зможе забезпечити економічний ріст і рівновагу всіх держав. При цьому абсолютна міжнародна економічна інтеграція (необхідність у якій усе більше усвідомлюється широким колом економістів та політиків), яка спрямована до цілісної економічної структури планети за принципом “спільної долі”, припускає, що країна з порівняно низьким економічним рівнем розвитку (така як Україна) має всі шанси знайти для себе економічну нішу в міжнародній економічній системі, оскільки вона може займатися тим, чим більшість розвинених країн вважають для себе не вигідним.

Які ж висновки можна зробити з усього вищевикладеного? Україна раніш покладеного терміну прагне ввійти до стану відкритого капіталістичного суспільства, не маючи для цього відповідних соціально-політичних умов. Після розпаду соціалістичної імперії Україна виділилася в самостійну державу, котра практично не має історичного досвіду незалежності. Тобто Україна в плані державотворення почала з нуля. Для неї було б цілком природним почати сходження до економічного процвітання з тоталітарного режиму, планової економіки, протекціоністських бар'єрів. Приватизація та капіталізація українського співтовариства, його прямування до вільного ринку (принцип “свобода для кожного”) призвели до розгортання стану відкритості, що поставило Україну в нерівні стосунки з відкритими західними суспільствами, обіцяючи їй долю їхнього сировинного придатка. Все це сприяло руйнуванню української національної економіки закритого типу.

Порятунок України полягає в сильній владі центру (наприклад, президентській), тенденція розвитку до якої зараз і спостерігається. Однак дана сильна влада може бути реалізована лише в руслі планового регулювання соціально-економічного життя суспільства, що, однак, навряд чи можливо на ґрунті процесу тотальної приватизації.

У наявності унікальна історична ситуація, коли дві полярні тенденції суспільного розвитку – до відкритості і закритості – співіснують у рамках однієї держави. За таких умов можливі три варіанти подальшого розвитку України: розвиток шляхами **відкритого, закритого і “нейтрального”** суспільства. Останній суспільний устрій **центристського типу** повинен сполучати сильну владу центру із сильною периферією, коли планова держава ґрунтується на економічній самостійності її суб'єктів. Саме до такого вищого типу державного устрою міг перейти СРСР, якби сполучив сильну владу метрополії із самодіяльністю периферії.

Однак, воцаріння центристського типу суспільного устрою в Україні зараз дуже проблематично, тому що воно ускладнюється негативними моментами відкритого суспільства (один із найбільш серйозних – корупція), котрі на Заході нейтралізуються позитивними моментами відкритого суспільства (один із яких – сильний “середній” клас), розвинути який Україна ще не встигла. За таких умов можливо ще більше зскользування до безодні економічної розрухи і розпад України щонайменше на два осколки, захід та схід, із наступним можливим приєднанням їх обох чи одного з них до іншої держави. Це ще один із ймовірних історичних підсумків розвитку України, до екстраполяції якого нас привів неупереджений аналіз ситуації, що зараз склалася.

Сподіваємося, що процес економічної стабілізації, що зараз, згідно до офіційних інформаційних джерел, поширюється, забезпечить шлях **“нейтрального”** розвитку України. Тим паче, що саме нейтральний (парадоксальний) шлях розвитку України відповідає духовності українського народу. Розглянемо духовність українства у контексті концепції цілісності.

Можна сказати, що одним з фундаментальних відкриттів сучасної науки є явище цілісності (синергії), де ми маємо системний ефект, коли у системи (цілісності) з'являються властивості, що не притаманні її компонентам. Відмітимо, що духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з такого поняття, як “дух”. Дух, як поняття в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Тобто дух (як і духовність) втілює в собі принцип взаємозв'язку, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність.

Виникає запитання, чим є цілісність? В філософії існує універсальна пояснювальна модель світу, яка полягає в тім, що будь-який предмет чи явище можна розглядати через призму фундаментальної координації: внутрішнє –

зовнішнє та межа між ними. Тобто будь-який предмет, як дещо внутрішнє, стикається з зовнішнім оточенням за допомогою межі, що як сфера взаємодії внутрішнього та зовнішнього має парадоксальний зміст [7], бо вона може належати: 1) як предмету, 2) так і його оточенню, 3) першому та другому одночасно, 4) ні тому, ані другому. *Саме у сфері межі відносини між суб'єктом та об'єктом репрезентують феномен цілісності*, тому що тут ці відносити постають як когнітивно рівноправні аспекти. Річ у тім, що у сфері межі відносини між суб'єктом та об'єктом виявляють *чотири можливих когнітивно рівноправних формально-логічних “переваги” залежно від того, кому належить межа*: 1) або об'єкт є первинною реальністю (коли межа належить йому); 2) або суб'єкт (коли межа належить йому); 3) ні суб'єкт, ані об'єкт (коли межа не належить жодному з них); 4) і суб'єкт, і об'єкт (коли межа належить їм обом). У буддизмі та індійській логіці ця четверинність втілена в діалектичній установці, що має назву “чотири альтернативи”, що виражають чотири можливі логічні координації між будь-якими протилежностями, котрі (координації) можна співставити зі схемою “гносеологічно-світоглядних переваг” відповідно до Ю. А. Урманцева, який використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії [8].

Таким чином, межа (а в більш загальному розумінні – будь-яке граничне явище) є категорією, що відображає цілісність, зв'язок, взаємини, тобто несе духовно-породжувальні функції, а духовність при цьому постає граничною і парадоксальною категорією.

Можна говорити про спеціальний ефект межі, який спостерігається у багатьох формах поведінки, коли, як доводять етологи, лісова галявина, берег моря, межа зораного поля і взагалі будь-яка особливість на одноманітній місцевості приваблює живих істот, коли життя роїться головним чином на границі трьох середовищ – океану, суші та атмосфери [9, с. 71]. Можна говорити про феномен *соціального маргіналізму* як стану індивідів, що перебувають на межі двох різних конфліктуючих укладів, способів життя, культур, рас. Маргінальність тут може розумітися не лише як соціальний феномен, але й феномен науковий – як джерело руху до нового [10, с. 177–178]. Ефект межі проявляється і в тому, що людські гени відтворюють себе не в деякій аморфній масі населення країни, регіону, континенту чи світу в цілому, а саме в етнічних межах. На протязі століть це призводить до формування генетичної своєрідності етносів і відмінностей між їх генофондами [11, с. 168]. Як показав Л.М.Гумільов у книзі “*Ентогенез та біосфера Землі*” (1989), вісі так званих “пасіонарних поштовхів”, подібно до “життєвого пориву” А. Бергсона, дають імпульс розвитку тих чи інших глобальних соціальних процесів. Ці вісі проходять через стики ландшафтів і, як наслідок, через угруповання людей, що займаються різними видами господарської діяльності.

Вчення про духовність з точки зору вищевикладеного аналізу [12; 13; 14;

15] має виражати ідею єдності людини і світу. Духовність ми визначаємо як категорію суспільної свідомості, що у своєму змісті відображає у досить специфічному вигляді універсальну властивість Всесвіту – цілісність, яка є чинником неперервності, цілісності, тотальності всіх проявів його існування. Стан духовності як дещо принципово цілісне, граничне і тому парадоксальне передбачає відповідну поведінку та світогляд, які характеризуються миротворчістю, нейтральністю, спонтанністю, самодостатністю, непередбаченістю, парадоксальним синтезом протилежних рис та якостей.

Зрозуміло, що духовність притаманна не лише людям, але й етносам. Якщо говорити про український народ, то його можна охарактеризувати як найбільш виразного носія духовності як граничного феномену, оскільки український етнос – принципово граничний народ, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, так і в культурологічному відношенні. Цікавим є те, що саме на ґрунті України виявилась одна із спроб поєднати дві гілки християнства – східну та західну – у вигляді греко-католицької церкви.

Висновок про граничність українського етносу не є оригінальним. Багато дослідників відмічають, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенціальні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософствування. Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: тривале проживання на межі ворожого степу виродило в українців специфічне “межове” світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення [16]. Українська ментальність, кристалізувалася, як пише Я. Ярема [17], за умов нескінченних історичних “лихоліть”. Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті “простору та часу”, що призводить до постійної фізичної та психічної напруги на протязі віків [18]. Духовність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентиментальність згашують природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психоделіка [19, с. 107].

Таким чином, типовими рисами українського національного характеру можна вважати “демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляється у музичності, наближеності українців до природи, культі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо” [20, с. 142–143]. Наведені роздуми про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну суть, що виражає суть духовності як такої.

Гранично-подвійну природу українського етносу можна проілюструвати через один з елементів державної символіки (зрозуміло, що саме вона, як виразник “ірраціонального”, глибинного шару ментальності народу, може

претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу), а саме, жовто-блакитного прапору. Кольорове виконання прапору досить унікальне, оскільки мало де у світі зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого. До ірраціонального аспекту будь-якого народу відноситься й його національний гімн. Навряд чи можна знайти гімн, який, подібно до національного гімну України, констатує і навіть оспівує проміжний, граничний між життям та смертю стан нації – “Ще не вмерла Україна...”.

Отже, якщо духовність вважати “серцем” Всесвіту, яке виражає його еволюційні функції, то українській духовності, очевидно, випала доля “генератора” духовного відродження нашої планети, що, як ми вважаємо, переживає духовну кризу.

Виникає питання, що є головною особливістю країни, яка постає духовним генератором континенту чи взагалі всієї планети? А те, що тривалий час та чи інша країна, нація, ідея може відігравати провідну роль в процесі культурно-духовного розвитку значних регіонів землі, не викликає сумніву. Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрямок в розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов’язано з появою християнства. А. Тойнбі вважав, що релігії мають інтегративну роль у плані вищих цінностей. При цьому духовність не підпорядковується прямо політико-економічному рівню розвитку тієї чи іншої держави (як прямо кореляційним чином не пов’язані суспільне буття та свідомість). Навпаки, політико-економічний та культурологічно-філософський аспекти суспільства взаємодіють за принципом негативного зворотного зв’язку. Так можна говорити, що політично та економічно відсталі держави посідають передові позиції в сфері філософії та деяких інших галузях культури. Як писав Ф. Енгельс, “держави, що є економічно відсталими, в філософії можуть відігравати першу скрипку: Франція у XVIII ст. по відношенню до Англії, на філософію якої французи спиралися, а потім Німеччина по відношенню до перших двох” [21, 419–420]. Як говорив Вівекананда, “духовні ідеали завжди являються людству від тих народів, яких топтали ногами...” [див. 22, с. 292]. О. І. Реріх писала, що “пафос історії спочиває не на тих, хто самовдоволений та ситий”.

Таким чином, піднесення духовної культури має місце в період “затишшя” в ході історичної еволюції, яке здатне перерости у майбутню бурю. Тобто соціуми час від часу перетинають так звані “точки біфуркації”, де готується докорінна зміна певної соціальної моделі, і саме у цих точках (що є межовим явищем) система, як свідчать психологія та синергетика, виявляється чутливою

до незначних зовнішніх інформаційних (духовних) впливів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вознюк О. В., Овандер Л. М.* Базові моделі соціальної динаміки // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 5, 1997. – С. 21–27.
2. *Вознюк О. В., Тичина О. Р.* Динаміка та структура економічних феноменів: спроба філософського синтезу. – Житомир: Волинь, 1998. – 132 с.
3. *Вознюк О. В., Горобець С. М., Кушнірук Л. О., Овандер Л. М.* Базові моделі економічної теорії // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, економічні науки, № 9, 1999. – С. 299–308.
4. *Вознюк О. В., Кушнірук Л. О., Овандер Л. М.* Динаміка суспільно-економічних феноменів // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, економічні науки, № 10, 2000. – С. 152–160.
5. *Вознюк О. В.* Про перспективи розвитку української держави // День. – № 33 (20 лютого), 2001. – С. 4.
6. *Грейсон Д. молодший, О'Делл К.* Американський менеджмент на порозі ХХІ века. – М.: Экономика, 1991. – 319 с.
7. *Лосев А. Ф.* Типы отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М., Политиздат, 1983. – С. 149–170.
8. *Урманцев Ю. А.* О формах постижения бытия // Вопросы философии, № 4, 1993. – С. 89–105.
9. *Голицын Г. А., Петров В. М.* Гармония и алгебра живого. – М.: Знание, 1990. – 128 с.
10. *Муляр В. І.* Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир, 1997. – 214 с.
11. *Рычков Ю. Г.* История как фактор генетического развития народонаселения // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 164–171.
12. *Вознюк О. В., Овандер Л. М.* Духовність як інтегрованість людини в бутті // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Духовність молодшої людини”. – Житомир, 1997. – С. 51–57.
13. *Вознюк О., Грабар І., Тичина О.* Онтологічний аспект дослідження духовності українського народу // Духовність українства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 15–17.
14. *Вознюк О. В., Овандер Л. М., Тичина О. Р.* Духовність як цілісність: до питання про проблему цілісності // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 8, 1998. – С. 288–299.
15. *Вознюк О., Квеселевич Д., Овандер Л.* Духовність як граничний феномен: соціолінгвістичний аспект духовності // Збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – С. 22–25.
16. *Бичко А. К.* Класична доба української філософії // Філософія. Курс Лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 230–252.

17. *Ярема Я.* Українська духовність в її культурно–історичних виявах // Збірник “Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, 1938.– С. 16–18.
18. *Феденко П.* Вплив історії на український народний характер // Науковий Збірник Вільного Університету у Празі. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 375–385.
19. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – К. .: МП Фенікс, 1992. – 168 с.
20. *Корнєв М. Н., Коваленко А. Б.* Соціальна психологія. – К., 1995. – 304 с.
21. *Маркс К., Енгельс Ф.* ПСС. – Т. 37.
22. *Роллан Р.* Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды. – Киев, 1991. – 344 с.